

Ljiljana Šarić

MODERNISTIČKI ASPEKTI UJEVIĆEVIH PROZNIH ZAPISA: MONTPARNASSE

Ljiljana Šarić, *Institutt for litteratur, områdestudier og europeiske språk (ILOS),
Universitetet i Oslo, Oslo, prethodno priopćenje*

UDK 821.163.42.09 Ujević, T. - 4

Predmet su analize¹ tekstovi Tina Ujevića tematski povezani s njegovim boravkom u Parizu, i to oni koji tematiziraju Montparnasse i pariški umjetnički milje prvih desetljeća dvadesetoga stoljeća. Teme koje se u tekstovima dosljedno provlače su kavana i boema. Ta skupina tekstova uključuje se u tematski krug Ujevićevih tekstova koji se bave suvremenom umjetnošću, modernizmom i modernističkim pokretima te svjedoči o neposrednoj Ujevićevoj uključenosti u središte razvoja modernih umjetničkih strujanja. Tekstovi rječito govore i o internacionalnosti avangardne umjetnosti, cilju koji je ona više nego ijedna druga umjetnička epoha oživotvorila. Na tragu tog internacionalnosti, koncentrirajući se na odlomke iz Ujevićevih tekstova koji za temu imaju umjetnike i umjetnički život u Parizu prvih desetljeća 20. stoljeća, povezivat ćemo komadiće mozaika koje pružaju tekstovi da bismo dobili potpuniju sliku njihova umjetničkoga i kulturnopovijesnoga okvira. Zasižno je impuls za mnogo Ujevićevih tekstova o modernoj umjetnosti dao boravak u Parizu i kretanje u pariškim umjetničkim krugovima, no ti tekstovi nisu predmet ove analize: zadržat ćemo se na tekstovima koji izravno tematiziraju Montparnasse.

Ključne riječi: *avangarda, boema, modernizam, Pariz, Montparnasse, Tin Ujević*

1. *Uvodne napomene.* Istraživači koji su se bavili Ujevićevom biografijom uočili su da su pariške godine vrijeme škratih informacija o Ujevićevu životu, godine o kojima je sam Ujević rijetko svjedočio (Šepić 1966: 546-547). Šepićev tekst, inače iscrpno svjedočenje o Ujevićevim pariškim godinama, opširnije ne problematizira Ujevićevo

¹ Ovaj je tekst nastao o okviru rada na znanstvenom projektu *Zerstörung und Reformulierung kultureller Identität in Ostmitteleuropa: Schlüsselfiguren des kulturellen Prozesses und das Ende der Avantgarde* u Leipzigu (Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas (GWZO)). Dio je analize izložen na III. hrvatskom slavističkom kongresu u Zadru 2002.

kretanje u pariškim umjetničkim krugovima, kao ni autorove refleksije o tim krugovima nastale tridesetih godina. Ujevićevo publicističko djelovanje u Parizu te političku pozadinu toga djelovanja obradom do njegova rada nepoznate dokumentacije temeljito je osvijetlio S. Lipovčan (1999.). Ujevićeva politička publicistika nastala u pariškim godinama govori o razdoblju intenzivne političke aktivnosti.

Četiri Ujevićeva teksta objavljena 1930., odnosno 1935. – nastala na vremenskoj distanci u odnosu na boravak u Parizu – opširnije tematiziraju Montparnasse: *Montparnasse. Lica i naličja artiserije* (1930), *Iz Rotonde. Stari Montparnasse je zaboravljen* (1930), *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), *Rotonda se zatvara* (1935)². Usputno i u okviru drugih tema boravak u Parizu i Montparnasse tematizira i nekoliko drugih tekstova objavljenih tridesetih godina: vjerojatno naj sustavnije tekst *Tin Ujević u Parizu* (1931), nadalje *Čuperci magle i koluti dima* (1938), *Viteški razbojnici modernizma* (1933),³ *Terazije Boška Tokina* (1933), *Tri pogleda na vrijeme duhovne krize (Micić-Tokin-Radica)* (1933), *Grob u ludnici. Tragedija Vladimira Čerine* (1963),⁴ *Tutankamon redivivus* (1931), *Mlada Rusija u proznom cvjetoberu* (1930) te *Film i auto u djelu Ilje Erenberga* (1934). Boravak u Parizu spominje se i u tekstovima *Mrsko ja* (1922) i *Uz Spomenicu Vladimira Gaćinovića* (1921), rijetkim tekstovima iz dvadesetih godina 20. st. u kojima se Montparnasse – iako neizravno – pojavio kao tema. Pariz i Montparnasse spominju se i u drugim tekstovima, no tražili smo izvore u kojima je tema zastupljena bar u opsegu od nekoliko rečenica. Ujevićevi iskazi u tekstovima koji će se analizirati dvovrsni su: jedan njihov dio čine sjećanja na Montparnasse do 1919., dakle sjećanja na vrijeme kada je Ujević sam boravio u Parizu, dok drugi dio čine misli o vremenu nakon 1919. O njemu su podaci i inspiracija crpljeni neizravno, iz literature.

Relativno malen opseg svih tekstova koji tematiziraju Ujevićevo pariško vrijeme te fragmentarnost refleksija o umjetničkim krugovima Montparnassea ne mogu posredovati stvarno značenje koje su oni za Ujevića morali imati. Na opseg i strukturu tekstova možda je utjecalo i to što su pisani s većeg vremenskoga odmaka. S druge strane, upravo vremenska distanca u odnosu na pariški boravak dopušta osvrt na događaje na Montparnasseu od dvadesetih do tridesetih godina kojima Ujević neposredno nije bio svjedok. Stupanj obavijesnosti tekstova je nizak: vrlo se slična mjesta mogu naći u više njih. Primjerice, opisi i dojmovi vezani uz izgled pojedinih osoba dijelom se doslovno ponavljaju. No razlog je tomu vjerojatno i to što su tekstovi nastajali u kraćem vremenskom razdoblju. Fragmentarna struktura tekstova isključuje preciznost i potpunost, a podrazumijeva izbor i osvjetljavanje izabranih pojedinosti. Autokomentar o fragmentarnosti tekstova, koji ju razotkriva kao autorsku namjeru, može se pronaći u tekstu *Montparnasse. Lica i naličja artiserije* (1930): "Mučno bi bilo

² Tekst je prvi put objavljen 1967. u SD XVII.

³ Kritika-prikaz knjige Lj. Micića *Les chevaliers de Montparnasse*, Pariz 1933.

⁴ Franjo Lentić, koji je Ujevićev autograf objavio u *Mogućnostima* 1963., pretpostavlja da je tekst napisan u ožujku 1932., neposredno nakon Čerinine smrti (SD XVI: 600).

govoriti ljudima o cijeloj prošlosti na temelju preciznih podataka, a još mučnije kada bih ja napisao geografsku kartu duhova i prilika sa sasvim određenom topografijom.”⁵

2. *Montparnasse i njegove kavane*. Internacionalno društvo našlo se prvih desetljeća 20. stoljeća u Parizu bježeći pred političkom netolerancijom, građanskom uskogrudnošću ili duhovnom ustajalošću. Ujević u Pariz dolazi krajem 1913., u vremenu u kojem je pariški bulevar Montparnasse već postao jezgra intelektualnoga i umjetničkoga života Pariza. Već se početkom 20. stoljeća, a najintenzivnije u dvadesetima, sve više umjetnika i umjetničkih krugova s Montmartrea, umjetničkoga središta Pariza od 1860., seli na Montparnasse. Na prijelomu stoljeća internacionalne skupine umjetnika, među kojima je ponajviše slikara, velik broj njih s europskoga istoka, dolaze na Montparnasse da bi živjele na granici egzistencije u umjetničkim komunama poput La Ruche - rotondi izvorno sagrađenoj za izložbu vina na Svjetskoj izložbi (1900.), građevini koja je kasnije pretvorena u niz jeftinih studija. Bez plina i tekuće vode, La Ruche je udomljavala mnoge umjetnike koji, živeći u skromnim uvjetima i radeći u hladnim ateljeima, svoje radove prodaju za nekoliko novčića. Dok nešto imućniji umjetnici putuju europskim velegradovima, siromašniji su upravo prikovani za Pariz, gdje se lakše moglo krpirati i izlaziti s minimalnim troškom. Montparnasse nije privlačio samo umjetnički svijet koji je dolazio raditi u kreativnom i/ili boemskom okružju, već je bio i dom političkim egzilantima (Lenjin, Trockij, Porfirio Díaz, Simon Petlyura). U Drugom svjetskom ratu umjetničko se društvo Montaparnassea raspršilo, a bulevar nikad više nije doživio negdašnju slavu.

Montmartre i Montparnasse bili su dva različita svijeta, bilježi Ujević. Na Montmartreu je “život bio skuplji”,⁶ dok je na Montparnasseu – obitavalištu umjetnika budućnosti – bilo “više bijede i pokušaja”:⁷ “Uveče se išlo katkada na Montmartre; tu je bila električna feerija, obasjani pejzaž, kabareti, barovi, bal Tabarin [...] u Parizu je vladala krilatica: – Na Montparnasseu su umjetnici koji će stići; na Montmartreu takvi koji su već stigli.”⁸ Montparnase je “s boemskom ubogarskom “Rotondom”, predočen umjetnički kao očištilište, jezično kao kula babilonska, a politički katkada i sumnjiv, dijelio ipak poprište s otmjenijim Montmartreom oprobanih tradicija sa skupim šampanjcem i skupim zabavištima u električnom sjaju noćnih krajolika.”⁹ Poslijeratnom Montparnasseu, posebno dolasku američkih pisaca u pariški krug, Ujević u više tekstova pristupa s negativnim predznakom:

“[...] oko 1924-1926 stigao je do neke ere prosperiteta. Podigli su ga, iznenada, Amerikanci; oni, donoseći kapitale toj šarolikoj i raznorodnoj publici, no koja je bila siromašna i poderana[...] Mnogi Yankee je mislio da će samo tu da se bohemski

⁵ SD XIV: 73.

⁶ *Rotonda se zatvara* (1935), SD XVII: 70.

⁷ *Rotonda se zatvara*. *Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), SD XVI: 548.

⁸ *Rotonda se zatvara* (1935), SD XVII: 70.

⁹ *Tin Ujević u Parizu* (1931), SD XIV : 90.

oslobodi dosade svojega jednolikoga i mehaniziranoga kontinenta, gdje ni Greenwich-Village nije mogao da ga utješi [...]” (*Viteški razbojnici modernizma* (1933), SD VII: 433).¹⁰

Montparnasse je Ujeviću morao u smislu umjetničkoga razvoja mnogo značio, svakako više od onoga što je u tekstovima eksplicitno zabilježeno. U nekoliko se tekstova u obliku vrlo sličnih refleksija tematizira pariški boravak i Montparnasse. Po mjestimice poetskom izrazu i slikanju vrlo osobnoga doživljaja Montparnassea izdvaja se tekst *Iz Rotonde. Stari Montparnasse je zaboravljen* (1930). Premda nevelika opsega, u tekstu je obilje detalja koji se u drugima ne spominju. Pisan je u trećem licu, no “mladić” i “on” na nekim mjestima u personaliziranoj i individualiziranoj poziciji postaju eksplicitno “ja”.

Odlučna mjesta susreta, nastanka i razmjene umjetničkih i političkih ideja na Montparnasseu bili su barovi i kavane. U njima su se krugovi poznanika brzo širili: tako je japanski slikar Foujita, došavši 1913. u Pariz gdje nikoga nije poznao, gotovo iste večeri upoznao Soutinea, Modiglijanija i Pascina. I uloga kavana se je kroz povijest mijenjala s promjenom društvenih odnosa: varirala je od nadomjestka obiteljskom okruženju, produženoga radnoga mjesta do mjesta na kojem se može izgraditi novi identitet, mjesta s kojim se identificira i na kojem se može doživjeti društveno priznanje. Kavana na Montparnasseu prvih desetljeća 20. stoljeća kao komunikacijski prostor, kao mjesto susreta na kojem nastaju nova poznanstva i veze, doživljava zenit svoje važnosti. I u ulozi kavane vidljiv je nastavak tradicije pariške boeme 19. stoljeća.¹¹ U pariškim se kavanama u prvim desetljećima 20. stoljeća ostvarila gotovo prototipna ideja kavane kao mjesta razmjene ideja, mjesta povezivanja najrazličitijih individua i kultura. Za procvat je avangardne umjetnosti u Parizu kavana nezaobilazna: veze i povezanosti koje su se ostvarivale u kavani i same su oživotvorenje načela povezivanja života i umjetnosti kojem je stremila avangardna umjetnost. U pariškim kavanama Le Dôme, La Closerie des Lilas, La Rotonde, Le Select, Le Coupole sastajali su se umjetnici najrazličitijih narodnosti. Osvrćući se na mjesta koja je posjećivalo šareno boemsko umjetničko društvo i on osobno, Ujević spominje više pariških kavana: “1918. pročitao sam mu [Čerini] u “Closerie de Lilas” mnoge svoje pjesme iz Leleka sebra [...] Čerina je bio sa mnom u “Rotondi”, “Closerie”, kafani Mahieu. Bio je kod Tri mušketira i uz *punch* mi recitovao svoje novije stihove”;¹² “Dakako, tu [u Tri mušketira] su bili u sali i Kisling, Modigliani, Fudžita, Tokin s cijelom boemom koju se onda izvodilo u kvart”.¹³ Ipak, jedna od njih i kvantitetom pojava i značenjem preteže: nezaobilazan je topos Ujevićevih tekstova koji tematiziraju Montparnasse Rotonda, kavana u koju je za

¹⁰ Usp. i *Tin Ujević u Parizu* (1931), SD XIV: 91; *Montparnasse* (1930), XIV: 76.

¹¹ O toj tradiciji piše K. Ivanišević (1984).

¹² *Grob u ludnici. Tragedija Vladimira Čerine* (1963), SD XVI: 15.

¹³ *Ibid.* Sličnih mjesta nađe se i u drugim tekstovima: “*Mnogi sjede u Mahieuu. Krajem 1918. idu Tokin, Čerina, Rotondani na grog u apaška Tri mušketira gdje Crnkinja miče bokovima i pjeva: “Je suis de Chicago[...]”* (*Montparnasse. Lica i naličja artiserije* (1930), SD XIV: 75).

boravka u Parizu (1913-1919) prema vlastitom svjedočenju kontinuirano zalazio.¹⁴ Kavanu otvorenu 1911. određuje Ujević kao "poglavitom kafanu slikara".¹⁵ Smještena točno preko puta kavane Dôme, otvorene petnaest godina prije, Rotonda je privlačila više posjetitelja. Imala je dvije prednosti: automat za igre i sunčanu terasu (Franck 2001: 177).

Može se pretpostaviti više razloga Ujevićeva zalaženja upravo u Rotondu – među ostalima zanimanje za slikarski milje ili susret s političkim istomišljenicima.¹⁶ Sam Ujević daje naslutiti i dva druga osobna razloga – osamljenost i cijene: "Ovdje ću barem naći nekoga društva. Kakvi su da su, opet ljudi su. Ili barem mjesta. Ne mogu da se preporučim krojačima, da se vozim s lijepom ženom u automobilu, da posjećujem sjajne barove ili pasem oči po publici u foyeru Folies Bergèrea. [...] Novčano stanje išlo je pred svim drugim."¹⁷ U Rotondi se moglo ostati cijelu večer za nekoliko novčića. Konobari nisu budili one koji bi zaspali, a kad bi se zapodjenule tučnjave, što se često događalo, ne bi se pozivala policija. Od slikara koji nisu mogli platiti račun, vlasnik Victor Libion često bi prihvatio i crtež (Franck 2001).

Autobiografiju, a ni njezino poglavlje s naslovom Rotonda, koje je trebalo biti "žalosno sjećanje na krize, siromaštinu i tvrda vremena"¹⁸ Ujević nije napisao. Namjeru spominje u tekstu *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935). Tri teksta posvećena Rotondi¹⁹ te pojedinačni odlomci u drugim tekstovima čine tek fragmente tom poglavlju. U njima je u prvom redu istaknuta internacionalnost Rotonde kao okupljališta u kojem se je istodobno čulo po "desetak različitih jezika" i u kojem je bilo "[...]Nijemaca, Španjolaca, Talijana, Šveda, Holandeza. Rotonda je bila čak i slavenska (slavojudejska) kafana, jer je preko polovice njenih gostiju neko vrijeme govorilo ruski ili poljski".²⁰ U Rotondi su se okupljali pretežito slikari, ali Rotonda je i "stranačka kafana" u kojoj se moglo čitati novine sa svih strana Europe. Ujević problematizira prijeratnu i poslijeratnu Rotondu: ona prijeratna kavana je umjetnika u "turbulentnim počecima"²¹ u kojoj je dugo nedostajalo "prave i druželjubive

¹⁴ *Rotonda se zatvara* (1935), SD XVII: 66.

¹⁵ *Montparnasse. Lica i naličja artiserije* (1930), SD XIV: 74. U tekstu *Rotonda se zatvara* (1935, SD XVII: 66) doznaje se da su "prevladivali slikari i slikarski raspoloženi boemi".

¹⁶ Za studentsku omladinu Rotondu je oko 1913. "otkrio" B. Čačuga (*Montparnasse. Lica i naličja artiserije* (1930), SD XIV: 72).

¹⁷ Iz *Rotonde. Stari Montparnasse je zaboravljen* (1930), SD XIV: 77-78.

¹⁸ *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), SD XVI: 548.

¹⁹ Iz *Rotonde. Stari Montparnasse je zaboravljen* (1930), *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), *Rotonda se zatvara* (1935).

²⁰ *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), SD XVI: 548. O mnogojezičnoj publici u Rotondi nalazi se anegdotski zapis u tekstu *Iz Rotonde. Stari Montparnasse je zaboravljen* (1930, SD XIV: 82): vlasnik je imao poteškoća u pronalazaženju autora "distiha protiv defetizma" koje je namjeravao objesiti na zid. Puno mladih "aspiranata" među umjetnicima ne zna francuski, a mnogi "jedva da su se i mogli zvati inteligentni" (*Rotonda se zatvara* (1935), SD XVII: 68).

²¹ *Rotonda se zatvara* (1935), SD XVII: 69.

konverzacije” jer su se “talenti [...] više obraćali ispadima i ekscentričnosti”²². Opustjela za vrijeme rata, poslijeratna je Rotonda obilježena željom za senzacijama i nezdravom atmosferom, da bi se od 1925. “dosta otrcala” u “općim mjestima velike štampe” postavši kulturna šablona. Iz otpora prema kultu Rotonde koji se od 1920. “pretvorio u neku vrst snobizma”²³ može se iščitati Ujevićev otpor prema masovnoj kulturi. Nova mondena kavana sada je “snobovska senzacija i sve je kao ludo navalilo, pohrlilo u nju”.²⁴ Mijenja se publika: većinu predratnih posjetitelja povezivalo je siromaštvo i boema iz nužde. Oni u izboru okupljališta kao da nisu imali previše izbora. Prijeratna publika nije bila “publika za plesne dvorane niti je išla u fraku i smokingu [...] Više puta se i gladovalo.”²⁵ Ujević problematizira i ulogu kavane općenito u boemskom Parizu na početku 20. stoljeća te njezinu važnost za razvoj moderne umjetnosti. Kao neposredan promatrač, on tu ulogu reaktivizira:

“[...] veliki umjetnici koji su sjedili u Rotondi? Jest, bilo ih je nekoliko. Ali je li organski njihova umjetnost bila vezana uz tu kafanu i uz ružne žene koje su se u njoj vidjele? Nije li ta umjetnost više nastala iz borbe sa sredinom bijede? Srećni vi koji niste vidjeli Rotonda! [...] Je li kafana velika zato što je ovaj ili onaj siromašni talent pio kafu ili aperitif? Ja neću proklinjati Rotonda. Ali neću ni blagosiljati. Boema nije blagoslov. Boema nije sreća. Mnogi koji su tu boemisali voljeli bi da nisu bili boemi. Oni su uskoro osjetili prva razočaranja Pariza. A drugi boemi – vrlo brzo su preskočili u tipične buržuje. I oni se kite tuđom bijedom, tuđim perjem, Rotondom.” (*Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), SD XVI: 549).

Tekst *Čuperci magle i koluti dima* (1938) niz je subjektivnih i apstraktnih impresija o kavanama koje se mjestimice isprepleću s memoarskim zapisima. U njima se pojave i konkretna mjesta: u kontekstu kavana “u kojima je protekao život jednoga krupnoga ulomka stoljeća” i Rotonda koja je “o sebi ostavila jednu mnogojezičnu i šarenu, dijelom zabavnu, a dijelom agresivnu i revendikativnu književnost”.²⁶ U određenju uloge kavane u 20. stoljeću i vlastitoga odnosa prema instituciji kavane tekst je pun proturječnosti, no ključna je misao da je upravo uloga kavane – “kavanska demokracija i njene akademije” – ono po čemu se dvadeseto stoljeće od drugih razlikuje; za prva desetljeća 20. stoljeća kavana je “kulturno ogledalo i evidencija”.²⁷

Tekstovi posvećeni Rotondi²⁸ otkrivaju i cijelu galeriju likova s južnoslavenskih prostora - mozaik s isječcima pojedinačnih biografija - koji su u nju zalazili, odnosno

²² *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), SD XVI: 549.

²³ *Ibid.*, 548-549.

²⁴ *Rotonda se zatvara* (1935), SD XVII: 66.

²⁵ *Ibid.*, 66-67.

²⁶ *Čuperci magle i koluti dima* (1938), SD XIII: 138-139.

²⁷ *Naši dragi konobari* (1967), SD XVII: 140.

²⁸ *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), SD XVI: 548-552; *Rotonda se zatvara* (1935), SD XVII: 66.

bili na neki način vezani uz Montparnasse: književnike, likovne umjetnike, novinare i studente.

Pišući o ratnom Parizu, D. Franck (2001: 214) u kontekstu stalnih posjetitelja Rotonde spominje i "ruske revolucionare" koji su Montparnasse izabrali za svoje pribježište: Lenjina, Martova, Trockoga, Erenburga. Trocki je u Pariz došao krajem 1914. Ujević navodi da je "1915-1916, kada je otputovao u Španiju i Ameriku, [bio] gost Rotonde".²⁹ S Trockim, koji je radio za list *Kievskaja Mysl* kao dopisnik, Ujević je održavao vrlo intenzivne kontakte o kojima iscrpno svjedoči u tekstu *Uz Spomenicu Vladimira Gaćinovića* (1921): "Iz Rotonde smo više puta posjećivali Lava Trockoga u njegovom hotelu Odesi, ulici Odesi, do stanice Montparnassea. Ja sam docnije našao Trockoga i na drugim mjestima."³⁰ Posebno se osvrće na sliku koju je Trocki ostavio iz Rotonde i na njegovo govorničko umijeće:

"Nije učestvovao u kavanskim glasnim raspravama, nego je igrao šaha. Sličio je na g. Zvonka Milkovića. Za Pariz, osim Hervéa i Longueta, potpuno nepoznat. Ali na predavanjima Lav govori sa pozom kolosalnoga glumca (Šaljapin besjedništva), polemičkom dijalektikom i gromoglasnim organom od kojega padaju utvrđenja" (*Montparnasse. Lica i naličja artiserije* (1930), SD XIV: 74).

3. *Književni život*. Refleksije o pariškom boravku i Montparnasseu ne sadrže iscrpne podatke o književnom životu tih godina:³¹ kad se on i spomene, ostaje na razini oskudne informacije. Autobiografski tekst *Tin Ujević u Parizu* (1931) donosi najstavniji, premda sažet i subjektivan, pregled kulturnoga i književnoga života Pariza. Negira se postojanje "književne emigracije", organiziranoga pisanja i izdavanja. Ujević načine problem utjecaja Pariza i francuske tradicije na književnike došljake i zaključuje da se ne može govoriti o odlučnom utjecaju sredine na plodnost stvaranja: književnika francuskoga tipa gotovo da i nema – izuzetak je po Ujevićevoj prosudbi J. Dučić. Usto, znanstvena djela i politički tekstovi brojniji su od beletrističkih.

U više se tekstova spominje čuvena Closserie des Lilas kao kavana književnika, u kojoj su se okupljali perspektivni mladi pjesnici s raznih strana Europe,³² i njezini za to vrijeme nezaobilazni književni četvrtci Paula Forta:³³ "A pričalo se[...] da je Matoš u društvu sa Jeanom Moréasom posjećivao "Closserie des Lilas". Sada je to bila kafana, na domaku Opservatorija, za spomenikom maršala Neyja, književnih četvrtaka Paula Forta, izabranoga za "kralja pjesnika", posjećivana od dobre publike."³⁴ Closserie des Lilas jedna je od prvih kavana koja će pridonijeti umjetničkoj reputaciji Montparnassea.

²⁹ *Montparnasse. Lica i naličja artiserije* (1930), SD XIV: 74.

³⁰ SD XIV: 32.

³¹ Moguće objašnjenje ograničenu spektru tema o književnosti i književnicima Pariza mogla bi biti i Ujevićeva zaokupljenost publicističkim i političkim aktivnostima, te s njom povezana osobna kriza, na što se dokumentirano i iscrpno osvrće Lipovčan (1999).

³² *Montparnasse. Lica i naličja artiserije* (1930), SD XIV: 74.

³³ Prema D. Francku (2001: 168-169) susreti su se održavali utorkom.

³⁴ *Tin Ujević u Parizu* (1931), SD XIV: 89.

Među stalnim su posjetiteljima Monet, Renoir, Verlaine, Gide, a upravo će u toj kavani Paul Fort (1872-1960) odigrati bitnu ulogu u spajanju umjetničkih krugova Montmartrea i Montparnassea. Njegove književne susrete posjećivali su slikari Bateau Lavoirea "dolazeći pješice s Montmartrea" (Franck 2001: 169) u društvo pjesnika u Closeriji. Fort je u prvom redu poznat kao simbolistički pjesnik (*Francuske balade*), a njegov izbor za "kralja pjesnika" koji Ujević spominje dogodio se 1912. - na referendumu koji je organiziralo pet časopisa Fort je izabran za nasljednika Léona Dierxa. Čast koju su prije Dierxa i Forta uživali Verlaine i Mallarmé tradicionalno je imala pripasti najistaknutijem nasljedovatelju i nositelju francuske književne tradicije. Književnim susretima u Closeriji, ispunjenima poezijom, vinom i pjesmom, dominirao je Fort, "vješti improvizator prekrasnih pjesama s licem i izgledom mušketa" (Franck 2001: 168). S Moréasom i Salmonom utemeljio je Fort poznati časopis *Vers et Prose* (1905) koji je okupio sva strujanja "mlade književnosti". U njemu su objavljivali i Maeterlinck, Stuart Merrill, Barrès, Gide, Renard, Appolinaire.

Ujević ne spominje detalje u vezi s književnim susretima tako da ostaje neizvjesno je li im i osobno prisustvovao. Bilježi njihovo gašenje za rata: "[...] književni četvrtci u čast ondašnjega "kralja" Paula Forta[...] nastavljeni [su] tek 1919. kada je proslavljen (Estonac ili Litvin?) O. W. Lubics Milosz."³⁵ Osvrćući se na početak rata i na sve više umjetnika koji slijede Picassa i prelaze Senu "bježeći od turista koji su počeli dolaziti na Montmartre", D. Franck (2001: 176) navodi da Closerie des Lilas kao kavana književnika gubi na popularnosti i stoga što je postala previše buržoaskom.

U kontekstu književnika – malobrojnijih posjetitelja Rotonde u odnosu na slikare – spominje Ujević Cocteaua, koji je bio "najintelektualniji među ovim umjetnicima",³⁶ nadalje Disa koji je "došao malo vremena pred smrt u Rotondu [...] da mi, oz obilgatne krigle piva, pročita dvije ili tri pjesme koje su tada čudno sličile na neke moje pjesme pisane u istoj periodi. To su bili valjda njegovi zadnji stihovi, jer je dvije nedjelje iza toga torpiljiran negdje pod Krfom"³⁷, te Josipa Kosora koji "svako poslije podne šeta sat po liksanburškom parku, a onda ide u hotel i čudnom brzinom i energijom piše po jedan čin drame".³⁸ U tekstu se posvećenu Vladimiru Čerini spominje susret i druženje s pjesnikom 1918. u Parizu.³⁹ "Bizarni književni čajevi"⁴⁰ B. Tokina u tekstu su *Tin Ujević u Parizu* (1931) samo vrlo kratko spomenuti.

³⁵ *Montparnasse. Lica i naličja artiserije* (1930), SD XIV: 74. Spomenuti nasljednik Fortov, O. W. Milosz (1877-1939) francuski je književnik i filolog litavsko-židovskoga podrijetla, poznat kao postsimbolistički pjesnik, intenzivnija recepcija čije je poezije uslijedila tek u šezdesetim godinama. Osim poezije, pisao je i drame, biblijske egzegeze i filozofska djela koja odlikuje cjelokupna vizija svemira, te adaptacije litavskoga folklor. Njegov je dugotrajan filološki rad rezultirao studijama o podrijetlu židova i Litavaca koje povezuju Židove, Baske i Litavce sa zajedničkom proto-nacijom (**Cap 1976**).

³⁶ *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), SD XVI: 550.

³⁷ *Ibid.*, 551.

³⁸ *Ibid.*, 551-552.

³⁹ SD XVI: 15.

⁴⁰ SD XIV: 92.

Ni vlastitom književnom radu u promatranim tekstovima Ujević ne posvećuje puno prostora. Kratko se u tekstu *Film i auto u djelu Ilje Erenburga* (1934) spominje nastanak pjesme *Rotonda*: "Izgleda da sam ja unio Rotonu u svjetsku književnost. Nemojte mi zamjeriti. Davno sam o njoj napisao rukovet stihova."⁴¹ Isti se stihovi spominju u refleksijama o biti pariške boeme i značenju koje je *Rotonda* za nju imala ("Ja sam tu pisao neke stihove, iznimno i humorističke";⁴² "koliko ja mogu znati, ja sam prvi o toj kafani napisao pjesmu"; "u toj sam kafani napisao dosta svojih fragmenata"⁴³). U *Rotondi* su navodno nastale i druge pjesme koje su "ostale u Parizu u rukopisu i propale".⁴⁴

Nešto se više prostora posvećuje kontroverznom ruskom književniku i publicistu Ilji Erenburgu (1891-1967) koji se od kraja 1908. nalazi u egzilu u Parizu – kamo emigrira želeći izbjeći proces zbog revolucionarne agitacije. U Parizu, gdje je prijateljevao s Picassom, Apollinaireom, Légerom i Modiglianijem, započinje književnu aktivnost. D. Franck (2001: 215) navodi da je Erenburg u Parizu živio od prijevoda i radeći kao vodič ruskim turistima. Aktivno je sudjelovao u mnogim važnim političkim događajima 20. stoljeća: već kao gimnazijalac sudjeluje u ruskoj revoluciji 1905. Prvi svjetski rat proživljava kao emigrant u Parizu, a godine nakon Oktobarske revolucije u Rusiji. Iskusio je uspon fašizma, španjolski građanski rat, Drugi svjetski rat - za kojega je radio u svojoj domovini kao ratni izvjestitelj - i staljinizam. Uvjeren zagovornik socijalističkih ideja, svoje je pisanje prilagodio sovjetskim političkim zahtjevima i tako izbjegao konflikte koji su za mnoge druge umjetnike bili kobni. S Ujevićevim ga refleksijama o Montparnasseu povezuje i opsežno memoarsko djelo, autobiografija u šest dijelova *Ljudi, gody, žizn'* (1960-1965), koja, uz slike važnih događaja 20. stoljeća i refleksije o vlastitom duhovnom razvoju donosi i portrete umjetnika, onih koje je susreo u Parizu, među ostalima Picassa i Modiglijanija. Posebno mjesto u slikanju onodobnih književnih kretanja i umjetničkih grupacija zauzima, kao i u Ujevićevim tekstovima, *Rotonda*.

Osvrćući se na 1916. godinu, Ujević navodi da su on i Erenburg neko vrijeme živjeli u istom hotelu: "[...] onda sam se preselio u ulicu Delambre i najzad u Hôtel de Nice, na bulevaru, kat ili dva povrh (sada veoma poznatog) pisca Ilje Erenburga",⁴⁵ "Erenburg je dosta vremena stanovao u istom hotelu sam mnom (*de Nice, 155 na Boulevardu Montparnasseu*), kao i pokojni hrvatski pripovjedač Baričević, drugi kat ili kat niže".⁴⁶ Taj podatak objašnjava i poznavanje činjenica iz Erenburgova osobnoga života ("Erenburg je stanovao u mom trećem hotelu, neko vrijeme sa poznatom

⁴¹ SD VI: 99.

⁴² *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), SD XVI: 549.

⁴³ *Rotonda se zatvara* (1935), SD XVII: 66.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ *Montparnasse* (1930), SD XIV: 73.

⁴⁶ *Film i auto u djelu Ilje Erenburga* (1934), SD VI: 100.

dražesnom plavojkom. [...]”⁴⁷. “Plavokosa Ruskinja” spominje se i u dvama drugim tekstovima.⁴⁸

Uz Rotondu, u koju su obojica zalazili, vezan je niz vizualnih dojmova Ujevićevih o Erenburgu koji nalikuju zaustavljenoj filmskoj slici ili fotografiji: “[...] Jevrejin s fizionomijom Kalmika. U staroj Rotondi svaki dan polagano i brižno ispisivaše duge retke na presavinuti block za pisma, duboko šuteći, s lulom u ustima”.⁴⁹ Slika se, obogaćena novim pojedinostima, pojavljuje i u kasnijim tekstovima (“Ilja Erenburg između 1914. i 1917, stanujući u mom istom hotelu, pod svojim bujnim kosama i orijentalnim likom, pisao je pušeci lulu neprestano u engleske blokove za pisma”⁵⁰), a najpotpunija joj se inačica nalazi u uvodu teksta *Film i auto u djelu Ilje Erenburga* (1934):

“Erenburg je stari Rotonđanin [...] mi ga svi znamo iz Rotonde. Ilja je sjedio na sofi pod ogledalom, pogrbljen, pušio lulu i marljivo pisao. Pisao je u veliki engleski blok za pisma, uvijek na jednu stranu, svečano i polagano, neprestano, a slova su morala biti neobično velika. Imao je istočnu kalmičku glavu, s dugim, raskuštranim kosama, i više je podsjećao na Kalmika nego na Židova, bez obzira na njemačko ime, dosta varavo” (SD VI: 99).

Tekstovi *Mlada Rusija u proznom cvjetoberu*, *Tri pogleda na vrijeme duhovne krize* i *Film i auto u djelu Ilje Erenburga* svjedoče o upućenosti u Erenburgov rad i kretanje (“Ilja je već do 1918. izdao bio u Parizu zbirku stihova”;⁵¹ “On je poslije rata bio u Moskvi, u Berlinu, i opet u Parizu, vidio Varšavu i Zlatni Prag[...]”⁵²). Ne eksplicira se je li bilo u pitanju osobno poznanstvo, no da je moglo biti takvo govori napomena o Erenburgovu kozmopolitizmu koja bi, naravno, mogla biti i odraz lektire: “Njegov kozmopolitizam ne gleda na svijet očima rodnoga sela. Osim Bjeloga nije vezan za Ruse. Rugalac reporterskih kvaliteta.”⁵³

Tekst *Film i auto u djelu Ilje Erenburga* pokazuje doduše zanimanje za Erenburgovu poetiku, no osvrst na Erenburgovo djelo u prvome dijelu teksta samo je svojevrsan uvod u osvrst na povijest filma kojom se najveći dio ovoga teksta bavi. U tekstu se spominje književna djelatnost Erenburgova za vrijeme rata, pa i vlastita (“Ja mislim, u ta vremena rata, 1916. i ranije, Erenburg je pisao stihove [...] Tu [u Hotelu de Nice] sam napisao *Molitvu iz tamnice*, a Erenburg je niže možda pisao *Molitvu za*

⁴⁷ *Tri pogleda na vrijeme duhovne krize* (1933), SD VII: 442.

⁴⁸ *Iz Rotonde. Stari Montparnasse je zaboravljen* (1930), SD XIV: 79; *Film i auto u djelu Ilje Erenburga* (1934), SD VI: 100.

⁴⁹ *Mlada Rusija u proznom cvjetoberu* (1930), SD VIII: 90.

⁵⁰ *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), SD XVI: 550.

⁵¹ *Tri pogleda na vrijeme duhovne krize* (1933), SD VII: 442. Prva se Erenburgova zbirka stihova pojavila 1910. u Parizu.

⁵² *Film i auto u djelu Ilje Erenburga* (1934), SD VI: 99.

⁵³ *Mlada Rusija u proznom cvjetoberu* (1930), SD VIII: 90.

Rusiju koju nisam čitao”⁵⁴). Sama ocjena Erenburgova djela nije pozitivna: priznaje mu se “američki osjećaj stila”, no traženje zanimljivoga, lakoga i općerazumljivoga rezultira klišejima i žurnalizmom. Moderni rekviziti – elektrika, telefon, auto, kokain – pomiješani su u Erenburgovu djelu sa sladunjavom romantikom i “sentimentalnom bulevarštinom melodrame”. Roman *Ljubav Jeanne Ney*, “uzoran roman za zabavne biblioteke”, nesvršena je umjetnost:

“[...] bez pravih opisa mjesta, bez produbljivanja psihe, čudno svjedoči o čovjeku koji je živio i razvio se bez okolice, putujući u emigraciji [...] I tako odrastao, željan brzih uspjeha i slave bez čvršće podloge, namećući se poratnoj površnosti. Kronika [...] turobno sličeci roman-fouilletonu. Kronika koja upućuje na djela pisaca kojima nedostaje element vrijeme, vremensko trajanje” (*Film i auto u djelu Ilje Erenburga* (1934), SD VI: 101).

U kontekstu Rotonde i Montparnassea spominje Ujević i nekoliko manje poznatih književnih imena, primjerice ruskoga pjesnika Talova (“Rus Talov skapavao je ne jedući više puta po tri dana na klupama bulvara”)⁵⁵. Jedna druga, malo šira refleksija o Talovu daje naslutiti da je u pitanju bilo malo dublje poznanstvo: “Talov je radio u redakciji *Našega slova* i žalosno razmišljao na klupi bulvara da već tri dana nije ništa pojeo, da je njegov otac čistokrvni Gruzin, a mati Židovka, da se najbolje obratiti na katolicizam i otići u samostan”.⁵⁶

I u pokretanju književnih revija Rotonda je imala svoju ulogu: “Okolo Rotonde se pokreću revijice (Sic, Nord-Sud, futuriste, individualiste i dr.), ali rat, koji je naškodio Mercureu i NRF, nije ni njima dozvolio bujna života.”⁵⁷ Revije *Sic* i *Nord-Sud* nadoknađivale su kulturne rubrike u pariškim dnevnim novinama koje su za rata na svojim malobrojnim stranicama bile ograničene isključivo na ratne vijesti, a javljaju se i kao oporba pretradicionalnoj *Mercur de France* postajući okupljalištem avangardnih književnih težnji. *Sic* se pojavljuje početkom 1916. na osam stranica; pokretač revije, slikar i skulptor Pierre Albert-Birot, autor je svih članaka i pjesama u prvome broju. Na početku prilično izoliran, u reviji kasnije uspijeva okupiti mnogo imena. *Nord-Sud*, nazvana po liniji metroa koja je povezivala Montmartre i Montparnasse, pojavljuje se u ožujku 1917. U uvodniku prvoga broja slavi se Appolinaire kao krčitelj novih puteva, novih horizonata. U krugu suradnika *Nord-Suda* bili su Appolinaire, Max Jacob, Breton, Tzara, Aragon.

4. *Slikarski milje*. Protuteža oskudnim komentarima o književnom životu pasusi su posvećeni slikarima. I na razini pukoga spominjanja imena, u sažetom opisu konteksta pariških godina preteže slikarski milje. Dijelovi teksta posvećeni slikarima mjestimice su vrlo iscrpni. I Ujevićev svojevrsni, na više mjesta ponavljan, katalog

⁵⁴ *Film i auto u djelu Ilje Erenburga* (1934), SD VI: 101.

⁵⁵ *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), SD XVI: 550.

⁵⁶ *Film i auto u djelu Ilje Erenburga* (1934), SD VI: 99.

⁵⁷ *Montparnasse. Lica i naličja artiserije* (1930), SD XIV: 75.

internacionalnih imena slikara, koji uključuje i one s južnoslavenskih prostora koji su se istih godina našli u Parizu, kao i opširniji osvrti posvećeni slikarima (rjeđe i kiparima), pružaju vjerne fragmente slike zbivanja na pariškoj likovnoumjetničkoj sceni. Jedan od razloga zbog kojega je u oslikavanju umjetničkih krugova Montparnassea najviše prostora posvećeno upravo slikarskom svijetu može biti redovito zalaženje u Rotondu (" [...]premda je tamo zalazio Erenburg ili Cocteau, Rotonda bijaše poglavito kavana slikara",⁵⁸ "Rotonda je uvijek pretažno bila i opet samo sastajalište slikara s njihovim modelima, uključujući Picassa, Modiglianija i Kislinga"⁵⁹). U Rotondi se Ujević upoznao s radovima ruskih kubista,⁶⁰ tu je susreo, a i upoznao, mnoge slikare kojima je bila zajednička borba protiv akademizma. Među njima i Modiglianija koji je u Pariz došao 1906. Njemu je u tekstovima posvećeno više prostora. U osvrtu na Modiglianijevu fizičku pojavu ponavljaju se isti fotografski detalji: "Modigliani je ulazio pijan, neobrijan i bez šešira. Njegova skupa platna nisam znao; a govorilo se da mu je, u predratnim godinama, neka bogata dama poklonila dragocjeni prsten".⁶¹ Doznaje se da je Ujević Modiglianija bolje poznao ("Modigliani, koji je bio načitan i umio lijepo razgovarati, najviše se pokazivao s alkoholne strane, naročito zadnjih godina svojega života"⁶²) i s njim vodio razgovore o književnim temama:⁶³

"[...] Još prije rata vidjeh, i poslije s njim razgovaram, isključivo o književnosti, Modiglianija. Dosta upućen, ako ne po štivu, možda po saobraćanju sa umjetnicima. Modigliani tada pije, hoda bez šešira, nemarno se brije, no opet je bistar. Po smrti, 1920, te se slike prodaju za basnoslovne cijene, a on se umivao iz istog umivaonika u koji je [...] Čuh da je nekada bio ljubimac žena, jedna mu je bogata poklonila prsten, a druga je prijateljica umrla za njim. Nije bio jadranski imperijalista" (*Montparnasse* (1930), SD XIV: 75).

Ovaj odlomak posvećen Modiglianiju spaja različite vremenske odsječke, retrospektiva je koja tematizira prijeratno vrijeme - ispunjeno vlastitim vizualnim dojmovima i spoznajama nastalim na temelju čuvenoga ili pročitanaoga - i vrijeme nakon Modiglianijeve smrti. Na temelju se posljednje rečenice, aluzije na političke stavove Modiglianijeve, može zaključiti da je u Ujevićevim razgovorima s Modiglianijem bilo i političkih, a ne samo književnih tema. Poznanstvo je s Modiglianijem posebno istaknuto: "ja sam drugovao s pok. Modiglianijem, poznao Pabla Picassa i druge"⁶⁴. U istome tekstu tematiziraju se intenzivni dodiri umjetnika i pisaca s njihovim vršnjacima u Europi. Dok se kod drugih književnika upućuje na njihove književne veze – primjerice, na

⁵⁸ Ibid., 74.

⁵⁹ *Tin Ujević u Parizu* (1931), SD XIV: 90.

⁶⁰ Oduševljenje tim radovima zabilježeno je na dva mjesta: *Rotonda se zatvara* (1935, SD XVII: 69); *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935, SD XVI: 550).

⁶¹ *Film i auto u djelu Ilje Erenburga* (1934), SD VI: 99.

⁶² *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), SD XVI: 550.

⁶³ Modiglianijevu upućenost u književnost i filozofiju, koja je djelomice i odraz onoga što je pružala obiteljska biblioteka, spominje i D. Franck (2001: 189).

⁶⁴ SD VII: 408.

povezanost Dragana Aleksića s češkim i njemačkim dadaistima – u vlastitom se slučaju upućuje na poznanstvo sa slikarima. Ta su poznanstva morala imati utjecaja i na Ujevićevo književno stvaralaštvo. Ova tema nije potpuno obrađena, no vrijedne se razrade i poticaji za daljnje njezino istraživanje nalaze u kompleksu kojim su se bavili A. Stamać (1971), V. Majcen (1999) i M. Pejaković (1991).

U odnosu na nešto intenzivnije poznanstvo s Modiglijanijem, ono s Picassom izgleda da je bilo površnije. Zabilježeno je na dva mjesta u slici koja fotografski fiksira dva detalja - izgled slikareva šešira i kaputa: "Picasso (je li to bio Pablo Picasso?) nosio je na glavi kapu koja je podsjećala na poklopac kakvog lonca. A i njegov kaput kao da je bio skrojen za to da nas podsjeti da je on kuhinjsko posuđe".⁶⁵ S ovim je redovitim posjetiteljem Rotonde Ujević razgovore izbjegavao:

"Poznavao sam Pabla Picassa iz Malage u Španiji koji svaki dan dolazi u Rotondu, pod istim sivim kaputom i istim kačketom nalik na poklopac. Stariji je od mene deset godina, ulazi u period svjetske slave, ali ja sam zadovoljan da mu svaki dan odvratim na njegov "Dobar dan", u strahu da mi majstor kista ne bi solio pamet slikarskim zasadama kakvima me često zastrašivao Ortiz de Sarate⁶⁶, mistično-teozofski duh opjevan od André Salmona"⁶⁷ (*Montparnasse* (1930), SD XIV: 75).

Među slikarskim imenima – posjetiteljima Rotonde – i Japanac je Tsuguharu Foujita (1886-1968) koji je u Pariz došao 1913., iste godine kao i Ujević, gdje će se uskoro kretati u istom krugu kao i Modigliani, Pascin, Soutine, Léger, Picasso i Matisse. Prvi studio nalazio mu se u istoj ulici (Delambre) u kojoj je na Montparnasseu stanovao i Ujević. Foujiti, jednom od rijetkih umjetnika Montparnassea koji je dosta zaradivao u svojoj ranoj fazi, pozirala je i čuvena Kiki koju će u tekstovima spomenuti i Ujević. Upravo u Rotondi upoznao je Foujita u ožujku 1917. svoju prvu ženu, Fernande Barrey. Konteksti posvećeni Foujiti vrlo su sažeti. Jedan je od njih usmjeren na fotografsko bilježenje fizičkoga izgleda, stalno mjesto kod tematizacije slikara: "Fužita je nosio minduše, i pitao sam se kada će objesiti prstenje u nosu",⁶⁸ drugi ukazuje na to da je Foujita objavljiivao i poeziju ("Prije stihova u *Grande revue*, Fudžita me nije ni najmanje interesirao"⁶⁹), a treći da je slikao nekoga iz obitelji Ljubomira Micića (" [...] Rade Drainac znao [je] Fujitu, dvorskoga slikara porodice Micić "⁷⁰).

Neki Ujevićevi odlomci posvećeni su ratnom vremenu u kojem su mnogi umjetnici i trgovci umjetninama napustili grad. Velik broj ih je na frontu, a mnoge su galerije zatvorene. Gradom je vladala glad. Franck (2001: 181-182) se osvrće na već otprije poznatu umjetničku solidarnost: Max Jacob skupljao je 1915. sredstva za

⁶⁵ *Film i auto u djelu Ilje Erenburga* (1934), SD VI: 99.

⁶⁶ Manuel Ortiz de Zárate, čileanski slikar.

⁶⁷ A. Salmon (1991-1969) uz pjesme je i romane poznat i kao kritičar, autor niza tekstova o umjetnosti i umjetnicima – svojim suvremenicima.

⁶⁸ *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), SD XVI: 550.

⁶⁹ *Film i auto u djelu Ilje Erenberga* (1934), SD VI: 99.

⁷⁰ *Tutankamon redivivus* (1931), SD VII: 409.

talijanskoga slikara Severinija koji je na jugu Francuske umirao od gladi i turbekuloze, a slično je postupio Jacobov prijatelj Ortiz de Zarate našavši onesviještenoga Modiglijanija u njegovu studiju (Franck 2001: 181-182). Marie Vassilieff, ruska slikarica i kiparica, vodila je kantu koja je za cijeloga trajanja rata bila ispunjena slikarima.

Omiljeno boravište slikara koji su ostali ili bi se povremeno našli u gradu bila je upravo Rotonda u kojoj se uz café-crème, jeftino i toplo piće siromašnih, moglo ostati satima i grijati. Vlasnik Libion štutio je umjetnike – kupujući im čak i cigarete kad to nisu mogli sami (Franck 2001: 183).⁷¹ Jedan je od redovitih posjetitelja i Moïse Kisling. Na ratni Pariz odnosi se jedan Ujevićev veći pasus posvećen tomu slikaru. Opis nalikuje zaustavljenoj filmskoj slici:

“Tu je bio Kisling, slabo obrijan, sa žutim shawlom oko vrata i lulom u ustima. Rabijatan, znao bi da ruži na sav glas i da pije kao smuk. Neki put, zelenkast u ćudljivom licu, na baru pokazuje svoje crteže; ta on je tu domaći kao stolica. Jednom, pijan, spusti se u metro Vavin i malo da ne pane na struju. Čuvari ga zadrže, i ne daju mu u metro. Na to više kao lud i odupire se. Hoće da tuče čuvaru palicom. Rat je. No kada ga ispraćaju uz stepenice, traži sa halabukom da mu se vrati novac za kartu: -Hej, lopovi, znate ko sam ja? Ja sam Kanađanin, Kisling [...] Dobro da nije rekao Irokez ili Algonkin. Rodio se u Krakovu, malo stariji od mene” (*Montparnasse. Lica i naličja artiserije* (1930), SD XIV: 74).

Moïse Kisling (1891-1953) doista je, kako Ujević navodi, rođen u Krakovu. Godine 1910. došao je u Pariz. S izbijanjem Prvoga svjetskoga rata dobrovoljac je u francuskoj Legiji stranaca.⁷² Godine 1915. ozbiljno je ranjen u bitci na Sommi. Prijateljevao je s mnogim svojim suvremenicima uključujući Modiglijanija. Postao je poznat kao majstor slikanja ženskoga tijela, posebno nadrealističkih portreta i aktova – za sliku *Nu assis* čuvena Kiki bila mu je model.

Druga dva kraća Ujevićeva osvrtta tematiziraju Kislingovu neuglađenost (“Kisling je bio ispadnik koji je inače rado pokazivao svoje radove (zbog prodaje)”;⁷³ “Kisling se nakićen producirao sirovostima cowboya”⁷⁴. Dojmovima o Kislingu vrlo nalikuje uopćena misao o “pijanim i razbarušenim” slikarima koji su zalazili u Rotonu i, htijući po svaku cijenu biti zapaženi, više odisali živopisnošću nego duhom, “te su se često puta zbog originalnosti ponašali kao cowboji, šoferi i kočijaši”.⁷⁵

U tekstovima o Montparnasseu stalno je nazočna i socijalna pozadina pariških umjetničkih krugova, boema i bijeda. Jedno od slikarskih imena, najizrazitiji simbol

⁷¹ Nisu se samo umjetnici zaduživali u Rotondi. O Trockijevu dugu anegdotalno svjedoči Ujević: “Gazda se Rotonde vrpolio kao da je na iglama kada je čuo da je Trocki, gradu potpuno nepoznat, nenadano postao vođ oktobarske gibanice i komesar. “Još mi je dužan 58 franaka i više. Pisat ću da mi plati dug. **Mora, ako je pošten[...]”**” (*Iz Rotonde. Stari Montparnasse je zaboravljen* (1930), SD XIV: 81).

⁷² U **nju se 1914. bio javio i Ujević, o službi međutim nedostaju podaci** (Lipovčan 1999: 43).

⁷³ *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), SD XVI: 550.

⁷⁴ *Film i auto u djelu Ilje Erenburga* (1934), SD VI: 99.

⁷⁵ *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), SD XVI: 549.

boemskoga Pariza prvih desetljeća 20. stoljeća, za D. Francka (2001) je Jules Pascin.⁷⁶ I Ujevićevi tekstovi često se vraćaju temi boeme, a neka mjesta posvećena su i Julesu Pascinu: "Tako se i Pascin, rođen u bugarskom Vidinu, kretao prije puta u Ameriku u toj sredini".⁷⁷ Pascin je došao na Montparnasse 1905. postavši svojevrsnim simbolom montparnaškoga umjetničkoga miljea i boemskoga života uopće. Put u Ameriku koji Ujević spominje odnosi se na Pascinov boravak u Americi za Prvoga svjetskog rata. U dvadesetim je godinama Pascin postao poznat po slikama fragilnih *petites filles*, prostitutki i slikarskih modela, s kojima je vrlo dobro zaradivao. Životni su mu stil obilježavale neprekidne rastrošne zabave, dok su želju za potvrđivanjem kao ozbiljnoga slikara pratile depreseije i krize izazvane alkoholizmom. On se, a to bilježi i Ujević, "[...] 1930. ubio u svojem atelieru za vrijeme krize na slikarskoj berzi".⁷⁸

Pascin je Ujeviću povod za razmišljanje o boemskome Parizu i nesrećama koje su boemu pratile ("Za toliko boema koji su došli da osvoje Pariz i svijet, koliko ih se nastradalo i objesilo?"⁷⁹; "Nije radost živjeti bez sredstava u Parizu. To je osjetio slikar Račić koji se tu ubio, zbog opreke između sreće uživalaca i svoje oskudice"⁸⁰; "Modigliani je mlad umro i povukao u grob za sobom svoju ljubav"⁸¹).

Pariška boema prvih desetljeća dvadesetog stoljeća odraz je kontinuiteta već postojeće tradicije. Boema se javlja kao specifičan izraz povezan s grupom francuskih umjetnika aktivnih između 1830.-1848., u razdoblju u kojem se u Parizu osniva više boemskih zajednica. Za nju je izvorno karakterističan otpor mladih protiv društvenih normi i vladajućih estetskih i idejnih vrijednosti društva u kojem se javlja (Ivanišević 1984). Boemski način života karakterizira poseban način okupljanja i stanovanja, međusobna solidarnost, odnos prema umjetnosti, novcu i politici. Prvih desetljeća dvadesetog stoljeća Pariz je sastajalište mladih umjetnika sa svih strana svijeta, kavane i restorani omiljena su okupljališta i mjesta žučnih rasprava o umjetnosti i politici. I oblikovanje avangardnih književnih struja ima sličnosti s boemskim zajednicama umjetnika u 19. stoljeću. Pariški umjetnički boemski život u prvim desetljećima dvadesetoga stoljeća, idealiziran zbog svoje internacionalnosti i kao izvor umjetničke kreativnosti – tu sliku posreduju naprimjer Hemingwayeva nostalgična sjećanja na vlastite boemske dane u Parizu (Hemingway 1977: 42) – Ujević ocrtava s druge, manje idealne strane. Boema se izjednačava sa siromaštvom i borbom za preživljavanje ("Varao bi se ko bi zaključio da je život bio sjajan. Cijeli mjeseci – mlijeko i kruh, nekada čokolada, a često zrak. Palančani misle da su obitavaoci te četvrti rasipnici i

⁷⁶ Pascinu je jedno poglavlje pripovijetke *A Moveable Feast* posvetio E. Hemingway. U poglavlju *With Pascin at the Dôme* motiv je susret sa slikarem koji je bio u pratnji dvaju modela. Hemingwayev opis smatra se reprezentativnim prikazom tadašnjega Montparnassea.

⁷⁷ *Montparnasse. Lica i naličja artiserije* (1930), SD XIV: 75.

⁷⁸ *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), SD XVI: 549.

⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ *Montparnasse. Lica i naličja artiserije* (1930), SD XIV: 71.

⁸¹ *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), SD VI: 549.

ženskari. Krivo";⁸² "I boemi skupa sa sirotinjom Montparnassea bili su zadovoljni kada su mogli da skupe kakav groš, te uđu u bioskop da na platnu dožive stvari kojih nisu imali u životu, no za koje su rijetko imali ukusa"⁸³).

Boema nije izabran životni stil, već je izazvana nuždom, izvor joj je manje u odluci, a više u pukom siromaštvu. Premda je namjera mnogih umjetnika bila doći u središte svijeta i osvojiti svijet, umjetnički ideali pretvorili su se u borbu za koru kruha. Upravo bijeda povezuje mnoge umjetnike Montparnassea: slikare čiji će se radovi možda jednom i prodavati po basnoslovnim cijenama s onima koji su uspjeh samo neuspješno okušavali: "Na Montparnasseu, kamo su neki došli s voljom da postanu pratioci za bioskop, gigoloi ili ljubavnici za interes, svi su mislili na svoje svakodnevne bijede. Mislilo se na stan (slikari na atelijer), na ručak i večeru, dotično ručak ili večeru, na po jednu kafu poslije obroka."⁸⁴ Zajedništvo u bijedi umjetnika Montparnassea povod je stajanja u obranu siromašnih slikara u kritici knjige Ljubomira Micića *Les chevaliers de Montparnasse* (1933):

"[...] kao da ova knjiga šašavih i nesvarljivih figura u svim siromašnim slikarima vidi pokvarene i moralno zazorne ljude, bludnice i propalice [...] možda [su] lične osvete pisca koji ne zna za drugo nego za literaturu [...] Što su krivi toliki nesrećni i dobronamjerni mladi ljudi, ako je s njima njihov ekonomski i društveni udes tako svirep?" (*Viteški razbojnici modernizma* (1933), SD VII: 435).

Tragika pariške boeme mjesto je koje povezuje Ujevićeve tekstove s mnogima koji su joj se vraćali. Tako je tragičan kraj mnogih boemskih života tematizirao i E. Hemingway. Njegova pjesma *Montparnasse* zapravo sažima topose kojima se uvijek iznova u svojim proznim tekstovima vraća i Ujević – internacionalnost, boemu i umjetnički život u kavanama, nesretnu sudbinu i samoubojstva umjetnika i modela.⁸⁵

⁸² *Montparnasse. Lica i naličja artiserije* (1930), SD XIV: 75.

⁸³ Iz *Rotonde. Stari Montparnasse je zaboravljen* (1930), SD XIV: 81.

⁸⁴ *Ibid.*, 79.

⁸⁵ E. Hemingway: *Montparnasse*

There are never any suicides in the quarter among people one knows
No successful suicides.

A Chinese boy kills himself and is dead.
(they continue to place his mail in the letter rack at the Dome)

A Norwegian boy kills himself and is dead.
(no one knows where the other Norwegian boy has gone)

They find a model dead
alone in bed and very dead.

(it made almost unbearable trouble for the concierge)
Sweet oil, the white of eggs, mustard and water, soap suds
and stomach pumps rescue the people one knows.

Every afternoon the people one knows can be found at the café.

Paris, 1922. U: *Three Stories & Ten Poems* (Dijon: Maurice Darantiere, 1923: 56)

U refleksijama o umjetničkim krugovima Montparnassea načnije Ujević i temu socijalnoga položaja modela. Poziranje umjetnicima kao zanimanje, jedno od naslijeđa slobode koje je donijela Francuska revolucija, cvjetalo je već početkom 19. stoljeća. U tridesetim i četrdesetim godinama istoga stoljeća s porastom broja slikara–boema raste i broj žena iz radničkoga sloja koje u poziranju pronalaze bolje plaćen posao (Lathers 2002). U ranome dvadesetome stoljeću broj se modela povećava i zbog važnosti fotografije. Društveni i ekonomski položaj pariških modela u škrtnim je komentarima prikazan kao vrlo težak (“Jedan je model postao – kneginja Glinka. Ali nije taj srećni završetak bio dan svim modelima, koji su se često gušili u bijedi i prljavštini.”)⁸⁶

U estetskoj dimenziji začudo se ističe ružnoća: eksplicitno kao osobina žena koje su zalazile u kavane Montparnassea, implicitno i kao osobina modela. Misao o ružnim ženama koje su se vidjele u kavanama, a upravo su modeli morali biti češći među posjetiteljicama – jer je Rotonda bila glavno sastajalište slikara s njihovim modelima – ponavlja se na više mjesta u Ujevićevim tekstovima, a dominira tekstem *Iz Rotonde. Stari Montparnasse je zaboravljen* (1930): “Ovdje se nalazila zbirka svih najružnijih žena Pariza. Rekord: Polaire se badava predstavljala kao najružnija glumica [...] Žene su [na Montparnasseu] bile kao splačine. Fantomske”.⁸⁷ Ružnoća se dovodi u vezu s uživanjem narkotika (“A čulo se da njuše kokain u svrhu da bi – bile ljepše [...] Ženske brige, u jednom ovakvom svijetu tigrova i hijena.”)⁸⁸. I jednome i drugome izvor je u bijedi.⁸⁹ Tematiziranjem ove mračnije dimenzije pariškoga boemskoga života Ujevićevi tekstovi pokazuju elemente produbljene socijalne analize:

“Mnoge su domaće bole ruke iglama, neke htjedoše biti glumice i pjevačice, neke su zarađivale kao modeli, neki put imale i vjerenika. No, godine su prolazile, želje se nisu ispunjale, svijet je bio jednolik, pa opet je neka odlepršala u drugi život. Ili na drugi svijet. Ne kažemo da su većinom bile pokvarenije nego druge žene. Ali taj mučni život, čergarski, nestalnost za sutra, bojazan od starosti i bolesti, nagli slučajevi [...] Pa onda klica što izjeda, nervoza koja gura u ruke vitriol ili revolver” (*Iz Rotonde. Stari Montparnasse je zaboravljen* (1930), SD XIV: 79-80).

Isti tekst donosi podatke koji upućuju na Ujevićevo poznavanje nijemoga filma – sudbine glumica Alme Rubens (1897-1931), koja se kretala u svijetu alkohola i droge i umrla od prevelike doze heroína – te Marije Orske, koja je započela filmsku karijeru sredinom desetih godina, radila do 1917. isključivo s režiserom Maxom Mackom da bi

⁸⁶ *Rotonda se zatvara. Razmišljanja o prevarama sudbine* (1935), SD XVI: 549.

⁸⁷ *Iz Rotonde. Stari Montparnasse je zaboravljen* (1930), SD XIV: 77; 79-80.

⁸⁸ *Ibid.*, 79-80.

⁸⁹ Ružne žene koje su se vidjele u Rotondi spominju se i u tekstu *Rotonda se zatvara* (1935: 67). Ipak, isti tekst donosi malo dalje i drukčija zapažanja (“milionerke iz Argentine i ruske grofice bacaju vatrene poglede na mlade razbarušene umjetnike koji se manje nego iko u Parizu drže konvencija” (SD XVII: 68)), a i tekst *Montparnasse. Lica i naličja artiserije* (1930), SD XIV: 73) donosi drukčije dojmove. U dočaravanju Rotonde i okolice prije i poslije rata, nalazi se i sljedeća rečenica: “Nije bilo ljetnih terasa gdje su milionerke iz Argentine i Rusije, ljepotice iz Njemačke i Austrije, dolazile da pogledaju hrpe neobrijanih, nedotjeranih boema u fantastičnim dronjcima, jedinih originala odijevanjem u cijelom Parizu.”

se u dvadesetima pojavljivala sve manje, a ubrzo i potpuno povukla: "Neke su očajne gospođice, veoma nabijeljenih lica i sablasnih nepomičnih izraza, izgledale kao prava strašila. Čuvide. Sigurno da su se služile alkoholom i narkoticima, stupefiantima koji vode do ludnice Alme Rubens i smrti Marije Orske."⁹⁰ Polaire, Alma Rubens i Marija Orska proširuju popis osoba iz svijeta filma koje Ujević na različitim mjestima u svojem opusu spominje, a koji je načinio V. Majcen (1999: 170) ukazujući u svojoj analizi iscrpno na Ujevićeve filmske obzore i mijene u pristupu filmu. Filmske glumice i njihov život doista su čest motiv Ujevićevih proznih, a dijelom i poetskih tekstova. Majcen pronalazi odlomke iz tekstova koji svjedoče o zanesenosti pokojim filmskim likom ili glumicom. No, kontekst u kojima se spominju Alma Rubens i Marija Orska otkrivaju poznavanje druge, manje svijetle strane blještavila filmske industrije.

Tekst *Iz Rotonde. Stari Montparnasse je zaboravljen* (1930) posreduje izrazite osobne osjećaje u sjećanju na boravak u Parizu, na boeme i sirotinju, dio kojega su i "djevojke na Montparnasseu". Objektivna zapažanja kroničarske prirode, koja se katkad doimaju kao da su zabilježena kamerom, u ovom tekstu zamijenjena su poniranjem u vlastite unutrašnje doživljaje. Ujević svoju parišku sudbinu – obilježenu nedostatkom materijalnih sredstava – vlastitu sudbinu koja u pripovjedačkom trećem licu postaje sudbina svih pariških boema – povezuje u ovom tekstu upravo sa sudbinom žena Montparnassea:

"I njega su nosile iste brige, te je, da ih rastjera, lutao često cijele noćne satove po mračnim i tihim radničkim predgrađima kuda nije prolazio nijedan fijaker, a teško da bi u mrak i ušao hladnokrvan policajac [...] Djevojke na Montparnasseu (mnoge od tih palih stvorenja imale su česticu "de" pred imenom) smatrale su ga eruditom, čak i "učenjacom" [...]" (*Iz Rotonde. Stari Montparnasse je zaboravljen* (1930), SD XIV: 80).

Imenom se spominje nekoliko pariških onodobnih modela – a nijedan od njih "nije [...] uzor ljepote". Olga Gornej, povremeno model, "tražila [je] mjesto figurantice, cvjećarke, prodavačice bombona, ouvreuse; ali na svakom mjestu htjeli su mjerodavni da je iskoriste"⁹¹ te "crnkinja Aiša" koja je " [...] sipala u čašu svoje praškove i ispijala: nije možda znala da će doći pred beogradski duhovni sud u jednoj brakorazvodnoj parnici".⁹² Mulatkinja Ajša, koja se pojavljuje u više konteksta,⁹³ bila je jedan od poznatijih modela – pozirala je, među ostalima, Kislingu i Foujiti, spominje ju u svojoj raspravi *Bohemian Paris* i Dan Franck (2001: 349) – kao omiljeni model Julesa Pascina.

Ujević usputno spominje i najpoznatije ime među tadašnjim pariškim modelima, vjerojatno i najpoznatiji umjetnički model svih vremena – Kiki: "Poslijeratna popularnost

⁹⁰ *Iz Rotonde. Stari Montparnasse je zaboravljen* (1930), SD XIV: 77.

⁹¹ *Ibid.*, 79-80.

⁹² *Ibid.*, 77.

⁹³ "Gdje je Crnkinja Ajša, Ciganka Fanella? Bogatu Rotondu, novi svijet više ne poznam." (*Montparnasse. Lica i naličja artiserije* (1930), SD XIV: 76).

[Rotonde] puni dopisima *Neue Freie, N.W. Journal, Prager Presse*, te je i model Kiki napisala uspomene iz toga kraja".⁹⁴ Uspomene su memoari Alice Ernestine Prin (1901-1953), umjetničkim imenom Kiki. Bila je model, pjevačica u noćnim klubovima, glumica i slikarica. U Pariz je došla kao dvanaestogodišnjakinja, a pozirala već kao četrnaestogodišnjakinja. Najpoznatija djela s njezinim likom zbirka su fotografija Mana Raya, te jedan Kislingov portret. Francusko izdanje njezinih memoara, kojima su uvod napisali Foujita i Hemingway, pojavilo se 1929. "Kraljica Montparnassea", kako su je zvali, Kiki je postala simbolom boemskoga i kreativnoga Pariza dvadesetih i tridesetih godina.

Jednu epizodu iz Kikina života povezanu s poziranjem Mauriceu Utrillu koju Ujević spominje u tekstu *Šetnja kroz modernu – S Karlom Einsteinom* (1930) ("Živio je [Maurice Utrillo] najviše na Montmartreu, te hvatao različite njegove izgleda (model Kiki priča kako ju je radio sat vremena u kavani, kad joj je pokazao rad bila je – kuća s ulice [...])"⁹⁵ obrađuje i Dan Franck: Kiki je bila već vrlo poznat model kada ju je htio portretirati i Utrillo. Nakon tri sata poziranja, bilo joj je dopušteno pogledati platno, na kojem nije vidjela ni traga svojega lica ili tijela, već samo kućicu u prirodi (Franck 2001: 14).

Nažalost, ne doznaje se ništa o Ujevićevu osobnome doživljaju ovoga modela svakako vrlo osebuje, nesvakidašnje ljepote, koji je, prema prikazima boemskoga Pariza Dana Francka (2001), u Rotondi bio vrlo čest posjetitelj, štoviše jedna od osoba koja je tamo napola živjela.⁹⁶

5. *Umjesto zaključka.* Ujević je za svojega pariškoga boravka bio uključen u zenit razvoja moderne umjetnosti. Njegovo pariško vrijeme zabilježeno je u nekoliko tekstova. Slikanjem zbivanja na književnoj i umjetničkoj sceni Pariza, događanja u legendarnoj Rotondi, sastajalištu mnogih umjetnika Montparnassea, Ujevićevi tekstovi uključuju se u niz memoarskih djela koja tematiziraju isto vrijeme. Mreža tih djela bila bi izazovan predmet analize. Iako u cjelini nevelika opsega u odnosu na memoarska djela drugih sudionika pariškoga umjetničkoga života u prvim desetljećima 20. stoljeća, Ujevićevi tekstovi zanimljivi su i kao kulturnopovijesni dokument i kao tekst. Tekstovi su heterogene strukture: isti tekst mjestimice odlikuje lapidarnost i fragmentarnost koje se međutim očituju kao odabrana pozicija, da bi se na drugom mjestu otkrila sklonost prema vrlo minucioznim detaljima kod izabranih slika i prema fiksiranju pojedinosti koje otkriva fotografsko sjećanje. Kroničarski lapidarna zapažanja, kratke žurnalističke pasuse, česta suha nizanjanja imena, mjestimice prekida izrazita subjektivnost, ton osobne ispovijedi, rečenične strukture koje bi mogle biti i dio pjesničkoga teksta. Šire

⁹⁴ *Montparnasse. Lica i naličja artisrije* (1930), SD XIV: 74.

⁹⁵ SD IX: 348.

⁹⁶ "Like all of Libion's half lodgers, she washed in the cafe's toilets and slipped the few coins she possessed into the slot machine, hoping to win a croissant in exchange" (Franck 2001: 293).

preispitivanje vlastitoga mjesta u umjetničkim kretanjima nedostaje, no i uskraćivanje je toga elementa dio autorske pozicije.

LITERATURA

- Cap, B. (1976): "A survey of studies on O.V. Milosz". *Lithuanian Quaterly Journal of Arts and Sciences*. Volume 22, No.2.
- Erenburg, I. (1964-1967): *Ljudi, gody, žizn'*. Sobranie sočinenia. Sv. 8. Moskva.
- Franck, D. (2001): *Bohemian Paris*. Grove Press, New York.
- Hemingway, E. (1923): *Three Stories & Ten Poems*. Dijon: Maurice Darantiere.
- Hemingway, E. (1977): *A Moveable Feast*, Frogmore.
- Ivanišević, K. (1984): *Bohema i književno stvaralaštvo*. Izdavački centar Rijeka. Rijeka.
- Kovač, Z. (1987): *Interpretacijski kontekst*. Izdavački centar Rijeka. Rijeka.
- Lathers, M. (2002): "Bodies of Art: French Literary Realism and the Artist's Model". University of Nebraska Press 2002.
- Lipovčan, S. (1999): *Mladi Ujević. Prozno književno djelo 1909.-1919*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet (Zagreb).
- Majcen, V. (1999): "Kinematografski obzori Tina Ujevića", *Hrvatski filmski ljetopis*, god. 5, 19/20, 164-175.
- Mollgaard, L. (1988): *Kiki reine de Montparnasse*. Robert Laffont. Paris.
- Pejaković, M. (1991): "Tin i likovnost". *Dubrovnik* 2, 3-4: 157-171.
- Stamać, A. (1971): "Slobodni slikopis". *Kolo* (Zagreb), 9, 149-167.
- Šepić, D. (1966): "Augustin Ujević u Parizu (tragom dokumenata)". *Forum* 11-12: 546-575.
- SD = Ujević, T. (1964-1967): *Sabrana djela Tina Ujevića*. Znanje, Zagreb.

SUMMARY

Ljiljana Šarić

MODERNISTIC LANDSCAPES IN ESSAYS OF T. UJEVIĆ: MONTPARNASSE

In the article the author deals with several essays of Tin Ujević that deal with bohemian Paris and its artistic circles in the first decades of the 20th century. The mosaic structure of the essays provides interesting fragments about bohemian literary circles, but also very detailed impressions of different avant-garde artist groups in general. The texts show elements of deep social analysis, as well.

Key words: *avant-garde, bohemian, modernism, Paris, Montparnasse, Tin Ujević*

DODATAK

Ljiljana Šarić i Ellen Veit

Bibliografija izabranih radova o Tinu Ujeviću od godine 1981.⁹⁷

- Andrijić, S. (1991): Tin u pamćenju. M. Juhant (Zagreb).
- Andrijić, S. (2001): Tinovo sažimanje istine: (svjedočenja iz života Augustina Tina Ujevića u povodu 110. godišnjice pjesnikova rođenja). Karla (Zagreb).
- Bagić, K. (1997): Tko je plagijator, a tko đak? (polemika Matoš – Ujević). *Republika*, LIII, 5/6, 50-62.
- Bakija, K. (1989): Metaforika u ranom Ujevićevom opusu. *Dubrovnik*, 32, 1-2, 74-85.
- Balentović, I. (2001): Tin Ujević jučer i danas: zapis u povodu 110. obljetnice pjesnikova rođenja. *Nova Istra*, 6, 1 (17), 173-178.
- Benčić, T. (1997): Pjesma je naša ljubavnica, tlapnja (poetička misao Tina Ujevića). *Forum*, 36, knj. 69, 7/8, 755-767.
- Benčić-Rimay T. (red.) (2001): Dossier: Tin Ujević. [Izabrani tekstovi Tina Ujevića u njemačkom prijevodu. Tekstovi o Ujeviću i njegovu djelu u njemačkom prijevodu. Popis knjiga nagrađenih nagradom T. Ujević]. *Most / Die Brücke* 1-4 (2001): 6-239.
- Benčić T. (2002): Poetička misao Tina Ujevića. U: *Tin Ujević: Pjesme u prozi*. Društvo hrvatskih književnika (Zagreb), 7-26.
- Bogdan, T. (1995): Unutrašnji logor: autobiografsko u Ujevićevim zapisima. *Mogućnosti*, 42, 1/3, 169-175.
- Bogdanić, N. (2000): Skrovištima Tinova zagonetnog bića: uz 45. obljetnicu smrti velikana hrvatskoga pjesništva. *Dubrovnik*, 11, 1/2, 462-472.
- Bogdanić, N. (2001): Tin Ujević: intelektualni kolos pjesničkog nadahnuća: prigodom 110. obljetnice pjesnikova rođenja. *Hrvatska obzorja*, 9, 3, 705-708.
- Bogišić, V., Čale Feldman, L., Duda, D. & Matičević, I. (1998): *Mali leksikon hrvatske književnosti*. Naprijed (Zagreb).
- Bošnjak, B. (1998): Poezija kao biografija (pogovor). U: *Tin Ujević: Poezija*. Mladost (Zagreb), 163-174.
- Čičak-Chand, R. (1980/81): Tin Ujević – Zapisi o Indiji. *Croatica*, 15-16, 11-24.
- Dekanović, I. (1991): Ujevićevo shvaćanje i doživljaj pjesničke inspiracije: 1891-1955: uza stotu obljetnicu rođenja. 15 dana, 34, 7-8, 6-8.

⁹⁷ Ova bibliografija - izbor opsežnijih radova o Tinu Ujeviću od 1981. - nastala je uglavnom na temelju podataka i publikacija dostupnih u NSK (Zagreb). Uz radove koji su u cjelini ili većim dijelom posvećeni Ujevićevu djelu, u bibliografiju je uvršten i manji broj naslova koji Ujeviću posvećuju jedan cjelovit dio ili veći dio analize. Bibliografija obuhvaća radove objavljene do 2003. **Bibliografija radova o Ujeviću do 1967.** objavljena u *Sabranim djelima* 1967. (SD XVII: 384-458; 475-484) i bibliografija radova od 1967.-1980. koju je sastavila Nedjeljka Paro (*Croatica* 15-16, 1980-81: 335-366) na temelju izabranih izvora dva su najpotpunija bibliografska pregleda. Dopuna objavljenih bibliografskih jedinica do 1980. još je uvijek otvoren zadatak. Ovaj bibliografski izbor samo je poticaj za izradu potpunije bibliografije radova o Tinu Ujeviću i njegovu djelu, osobito potrebne za razdoblje od 1981.

- Duda, B. (1980/81): "Glasan znamen za nas, tihe filozofe". Teološki oslusi T. Ujevića. *Croatica*, 15-16, 25-49.
- Dorkin, M. (1991/92[1993]): Tin Ujević u znaku Antuna Gustava Matoša. *Radovi/Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet Zadar. Razdio filoloških znanosti* 31, 21, 235-242.
- Dželilović, M. (1991): Romar ili ljubav kod Ujevića. *Književnost*, 46, knj. 92, 9/10, 1066-1069.
- Eekman, T. (1996): Modern trends in Serbian and Croatian poetry: Stanislav Vinaver and Tin Ujević. *Russian Literature* XL, 293-308.
- Elias-Bursać, E. (1998): Augustina-Tina Ujevića prijevodi iz anglo-američke književnosti: komparativna/kontrastivna lingvostiliistička analiza. *Filozofski fakultet. Sveučilište u Zagrebu (doktorska disertacija)*.
- Elias-Bursać, E. (1998/99): Sablasni glas Augustina Ouyévitcha u knjizi *Grammaire Élémentaire de la langue serbe*. *Croatica* 47/48, 111-118.
- Elias-Bursać, E. (2003): Riječi, šiknule iz tmine: Augustin Ujević i književno prevođenje. *Erasmus naklada – Društvo hrvatskih književnih prevodilaca*.
- Fališevac, D., Nemeč, K. (2000): *Leksikon hrvatskih pisaca. Školska knjiga (Zagreb)*.
- Fisković, C. (1987): Zavičaj u životu i djelima Tina Ujevića. *Forum* 1-2.
- Flaker, A. (1983): *The Croatian Avant-garde*. U: *Russian Literature*, XIV, 1-16.
- Flaker, A. (1984): *Poetika osporavanja: avangarda i književna ljevica*. Školska knjiga (Zagreb).
- Flaker, A. (1986): *Stilske formacije*. SNL (Zagreb).
- Frangeš, I. (1980/81): Noćas se moje čelo žari...*Croatica*, 15-16, 41-50.
- Frangeš, I. (1987): *Povijest hrvatske književnosti*. NZMH/Cankarjeva založba. Zagreb-Ljubljana.
- Frndić, N. (1992): Ujevićev „Ispit savjesti“: kako je mislio i osjećao 28-godišnji neshvaćeni pjesnik. *Hrvatska revija*, 42, 3-4 (167-168), 404-412.
- Gajević, D. (1981): O Tinovim ishodištima: u povodu 90 godišnjice rođenja. *Stvaranje (Titograd)*, 36, 12, 1485-1494.
- Gajević, D. (1985): Geneza političke misli Tina Ujevića. *Mogućnosti*, 32, 6-7, 743-758.
- Gajević, D. (1988): *Ogledi o Tinu Ujeviću*. NišRO Oslobođenje (Sarajevo).
- Gajević, D. (1988): Tin Ujević u jugoslovenskoj književnoj kritici. *Grafički zavod Hrvatske (Zagreb)*.
- Gajević, D. (1991): Tin Ujević i Bosna. *Odjek*, 44, 19-20, 9.
- Glibo, R. (1994): Sintagme Tina Ujevića. *Marulić*, 27, 3, 429-436.
- Gotovac, V. (1991): Veličina bez rječnika. *Dubrovnik* 2, 3-4, 81-83.
- Grljušić, I. (1999): Predjeli mitske čistoće. *Tragovi*, 3, 3/4, 85-89.
- Jelčić, D. (2004): *Povijest hrvatske književnosti*. Naklada Pavičić. Zagreb.
- Kadić, A. (1991): „Ispit savjesti“ Tina Ujevića. *Marulić*, 24, 3, 288-293.
- Kalač, I. (1986): *Predgovor*. U: *Tin Ujević: Poezija: izbor*. Svjetlost (Sarajevo), 5-15.
- Kalenić, V. (1980/81): Jezično iskustvo ranoga Ujevića. *Croatica*, 15-16, 51-59.

- Katnić, M. (1984): Glasovni simbolizam i poetska funkcija glasova u poeziji M. Cvetae i T. Ujevića. *Život* (Sarajevo), 3-4, 33, 234-247.
- Kekanović, V. (1995): Tin Ujević: izbor iz bibliografije: Knjižnice grada Zagreba, Knjižnica Tina Ujevića. (Zagreb), 34 str.; 29 cm. Umnoženo.
- Kekez, J. (1980/81): Tin Ujević i zavičajna duhovnost. *Croatica*, 15-16, 61-85.
- Koljević, N. (1982): Tri klasika naše moderne. *Život*, 62, 7-8, 112-125.
- Košutić-Brozović, N. (1980/81): O prepjevima i prijevodima T. Ujevića. *Croatica*, 15-16: 105-136.
- Košutić-Brozović, N. (1997): O Ujevićevu prevodenju Shakespeareovih soneta. *Filologija*, 29, 77-96.
- Kovač, Z. (1987): Interpretacijski kontekst. Izdavački centar Rijeka. Rijeka.
- Kovačević, M. (1980/81): Ujevićeva poetika stvaralačkog procesa. *Croatica*, 15-16, 87-104.
- Kovačević, M. (1982): Ujevićevo pjesničko i mističko iskustvo: Ujevićevo teorijsko shvaćanje pjesništva. *Kršćanska sadašnjost* (Zagreb).
- Kovačević, M. (1994): Ujevićevo stilsko obilježavanje antroponima. *Marulić*, 27, 3, 437-456.
- Kravar, Z. (1980/81): Krležina i Ujevićeva misaona lirika. *Croatica*, 15-16, 137-179.
- Kravar, Z. (1993): Jedanaesterac (Augus)Tina Ujevića. U: Tema „stih“, Biblioteka Zavoda za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Zagreb), 121-171.
- Krmpotić, V. (1981): Veliki sanasin (predgovor). U: Ojađeno zvono: izbor iz pjesništva. *Slovo ljubve* (Beograd), 5-17.
- Krmpotić, V. (1981): O Ujeviću (pogovor). U: Ojađeno zvono: izbor iz pjesništva. *Slovo ljubve* (Beograd), 161-178.
- Krnjević, V. (1991): Tinova pasija. *Književnost*, god. 46, knj. 93, 7/8, 794-797.
- Kulenović, T. (1991): Tinova Indija i istok. *Književnost*, god. 46, knj. 93, 7/8, 802-805.
- Kupareo, R. (1991): Neka zapažanja Tina Ujevića o ljepoti i umjetnosti. *Hrvatska revija* 41, 3-4, (163-164), 399-403.
- Lešić, Z. (1980/81): Interogativnost Ujevićeve poezije ili: poezija kao svijest o patnji. *Croatica*, 15-16, 181-189.
- Lešić, Z. (1985): Poezija T. Ujevića. *Izraz*, 7-8, 107-149.
- Lešić, Z. (1986): Tin Ujević. U: *Klasici avangarde*. Sarajevo.
- Lešić, Z. (1991): Poezija T. Ujevića: cvijet na krateru. *Književnost*, god. 46, knj. 93, 7/8, 797-802.
- Lipovčan, S. (1990): Ujevićev politički angažman. *Croatica*, XXI, 34, 95-113 (obj. 1991).
- Lipovčan, S. (1998/99): Prozno djelo mladog Ujevića: kriterij funkcionalnosti i tipološka sistematizacija tekstova. *Croatica* 28/29, 47/48, 119-145.
- Lipovčan, S. (1999): Mladi Ujević. Prozno književno djelo 1909.-1919. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet (Zagreb).
- Lipovčan, S. (1999): Predgovor. U: Tin Ujević: Pepeo srca. *Croatica*; kolo 93, knj. 68, 7-12.
- Lipovčan, S. (2001 [2002]) Prozno djelo mladog Ujevića. II: Kultura i ideologija. *Croatica* 30, 49/50, 97-108.

- Lipovčan, S. (2002): Mladi Ujević: politički angažman i rana proza: 1909.-1919. Književni krug (Split).
- Majcen, V. (1999): Kinematografski obzori Tina Ujevića. Hrvatski filmski ljetopis, god. 5, 19/20, 164-175.
- Maroević, T. (1991): Pet stupova. Zagovaranje kasnijeg, glasnijeg i "opasnijeg" Ujevića. Dubrovnik, 2, 3-4, 93-98.
- Mihanović, N. & Jelčić, D. (1986): Pogovor. U: Izabrana djela Tina Ujevića. Sv. 1. August Cesarec (Zagreb): 191-195.
- Mihanović, N. (1991): Trajnost i univerzalnost Ujevićeve poezije (u povodu 100. obljetnice rođenja). Mogućnosti 38, 8-9-10, 689-692.
- Mihanović, N. (2002): Tin Ujević u autobiografskim zapisima. Forum, 41, knj. 73[74!], 4/6, 635-646.
- Milačić, K. (1991): Poetski svijet Tina Ujevića. Suvremena metodika nastave hrvatskoga jezika, 16, 2, 92-99.
- Milačić, K. (1993): Kritičari o Tinu Ujeviću. U: Tin Ujević: Igračka vjetrova (izbor pjesama). Školska knjiga (Zagreb), 175-189.
- Milatović, V. (1985): Jadikovka i bunt Tina Ujevića (predgovor). U: Tin Ujević: Pesme. Rad (Beograd), 5-20.
- Mrkonjić, Z. (1980/81): Ujević i Rimbaud. *Croatica*, 15-16, 191-204.
- Mrkonjić, Z. (1991): Ujevićev povratak u zavičaj. Dubrovnik, 2, 3-4, 84-92.
- Novak, S. P. (2003): Povijest hrvatske književnosti od Baščanske ploče do danas. Golden marketing (Zagreb).
- Novaković, J. (2002): Tin Ujević et la (po)étique suréaliste. *Filološki pregled*, 29, 1, 9-17.
- Oraić, D. (1988): Ujevićev citatni Oproštaj s Marulićem. *Umjetnost riječi*, XXXII (4), 347-359.
- Oraić Tolić, D. (1990): Teorija citatnosti. (Zagreb).
- Ožić Bašić, J. (1991): Tin Ujević: 100. obljetnica rođenja, Vrgorac, 05.07.1891.-05.07.1991. Skupština općine (Vrgorac).
- Palavestra, P. (1991): Paradigma Ujević. *Književnost*, god. 46, knj. 93, 7/8, 810-813.
- Paljetak, A. (1991): „Ljubljanski zvon“ i Tin Ujević. Dubrovnik, 2, 3-4, 188-196.
- Paljetak, L. (1991): Kralj boema. Tin Ujević u romanu Terazije Boška Tokina. Dubrovnik, 2, 3-4, 120-155.
- Pantić, M. (1993): Tin na kraju veka. *Letopis Matice srpske* 169, 452, 758-770.
- Pantić, M. (1991): Jedna magična analogija. *Izraz*, 34, knj. 68, br. 6, 451-452.
- Paro, N. (1980/81): Bibliografija Radova o Tinu Ujeviću (1967-1980). *Croatica* 15-16, 335-366.
- Pavletić, V. (1991): Tin Ujević ili klasični slučaj hrvatskog modernizma. *Suvremena metodika nastave hrvatskoga jezika*, 16, 2, 76-91.
- Pavletić, V. (1991): Tin Ujević (predgovor). U: Tin Ujević: Molitva iz tamnice. Mladinska knjiga (Ljubljana-Zagreb), 5-10.
- Pavletić, V. (1997): Ujević u raju svoga pakla. Nakladni zavod Matice hrvatske (Zagreb).

- Pavletić, V. (1998): *Otvorena poetika Tina Ujevića*. U: *Odabrana djela*. Knj. 3. Nakladni zavod Matice hrvatske (Zagreb).
- Pavličić, P. (1999): *Tin Ujević: Zelenu granu s tugom žuta voća: interpretacija*. *Republika* 55, 9/10, 47-63.
- Pejaković, M. (1991): *Tin i likovnost*. *Dubrovnik*, 2, 3-4, 157-171.
- Pejaković, H. (1991): *Čitajući Ujevićeve pjesme u prozi*. *Dubrovnik*, 2, 3-4, 114-119.
- Peti, M. (1980/81): *O jeziku Ujevićeva pjesništva*. *Croatica*, 15-16, 219-249.
- Petlevski, S. (1991): *Ujevićev "Perivoj" na raskrižju vanjskog i unutrašnjeg*. *Dubrovnik*, 2, 3-4, 172-187.
- Petrač, B. (1980/81): *Odjeci kršćanske mistike u djelu T. Ujevića*. *Croatica* 15-16, 250-254.
- Petrač, B. (2001): *Težnja za apsolutom, mistično i tragično osjećanje života*. U: *Tin Ujević: Mistički prostor noći: izabrane pjesme*. *Kršćanska sadašnjost (Zagreb)*, 105-135.
- Petrović, M. (1994): *Žarki ilinštak T. Ujevića*. *Gradina*, 29, 1, 71-89.
- Pilaš, B. (1991): *Nastavni pristup Tinu Ujeviću (jedna mogućnost nastavnog školskog obilježavanja Ujevićeve stote obljetnice rođenja)*. *Suvremena metodika nastave hrvatskoga jezika*, 16, 2, 116-122.
- Puvačić, D. (1998): *Tin Ujević i jugoslovenska misao*. *Srpski jug*, 2, 5/6, 21-36.
- Rafolt, L. (2002): *Odgodeni oproštaj – modusi pjesničkog svijeta u Ujevićevoj Kolajni*. *Republika*, LIX (5/6), 149-165.
- Redep, D. (1991): *Alibi ravnodušnost vremena ili nostalgija*. *Književnost*, god. 46, knj. 93, 7/8, 806-808.
- Rem, V. (1990): *Tin bez vina*. *Dnevnički zapisi, feljtoni i članci o "kralju boema" (i oko njega)*. *Revija (Osijek)*, Izdavački centar RS "Božidar Maslarić".
- Rem, V. (2001): *Sarajevskim tragom Augusta Četvrtog: uz 110. obljetnicu rođenja Tina Ujevića*. *Kolo*, 11, 2, 59-72.
- Rotar, J. (1980/81): *Priopćavanje Ujevićevih pjesama i mogućnost njihove recepcije u Slovenaca*. *Croatica*, 15-16, 255-271.
- Sanader, I. (1996): *Ujevićeva zakladna pjesma*. *Forum*, 35, knj. 68, 1/4, 177-179.
- Selak, A. (1991): *Pjesmom pjesniku (interpretacija soneta Oproštaj)*. *Suvremena metodika nastave hrvatskoga jezika*, 16, 2, 111-115.
- Selak, A. (1992): *Pjesmom pjesniku: (metodički ogledi o Ujevićevoj poeziji)*. *Školske novine (Zagreb)*.
- Skok, J. (1992): *Moderno hrvatsko kajkavsko i čakavsko pjesništvo u znaku Matoševa Hrastovačkog nokturna i Ujevićeva Oproštaja*. *Kaj*, 25, 3, 25-30.
- Slabinac, G. (1988): *Hrvatska književna avangarda: poetika i žanrovski sistem*. *August Cesarec (Zagreb)*.
- Stamać, A. (1980/81): *Uvodna riječ voditelja Znanstvenog skupa o Tinu Ujeviću*. *Croatica*, 15-16, 7-9.
- Stamać, A. (1981): *Tin Ujević as an European poet*. *Zavod za znanost i književnost Filozofskog fakulteta (Zagreb)*.

- Stamać, A. (1997): Razlozi prihvata (opaske o recepciji Ujevića). U: A. Stamać (1997[1991]): Rasprave i eseji o hrvatskoj književnosti. Biblioteka Dometi, nova serija, knjiga 123, 37-41, Izdavački centar Rijeka (Rijeka).
- Stojević, M. (1994): Avangarda na zasadama ili zasade na avangardi. *Fluminensia*, 6, 1/2, 127-140.
- Stojić, M. (1990): Prokletstvo Ujevića. U: *Ridokosi Mesije: izabrane pjesme*. Svjetlost (Sarajevo), 5-11.
- Šagi-Bunić, T. (1980/81): Žudnja za transcendencijom kao konstanta u poeziji T. Ujevića. *Croatica*, 15-16, 273-278.
- Šicel, M. (1997): Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća. Školska knjiga (Zagreb).
- Šimundža, D. (1995): Lirska suglasja i metafizička nadahnuća Tinove poezije (I). *Hrvatska obzorja* 3, 3, 617-626.
- Šimundža, D. (1995): Lirska suglasja i metafizička nadahnuća Tinove poezije (II). *Hrvatska obzorja* 3, 4, 897-904.
- Škovrlj, V. (1994): Ujević i Leopardi. *Hrvatska revija* 44, 1(173), 103-116.
- Škreb, Z. (1980/81): Tin Ujević – dodiri s njemačkom književnošću. *Croatica*, 15-16, 279-191.
- Šoljan, A. (1991): O popularnoj slici Ujevića kao našeg suvremenika. *Dubrovnik*, 2, 3-4, 99-107.
- Tahmišić, H. (1982): Razgovor o pjesništvu Tina Ujevića. *Književnost*, 74, 7-8, 936-949.
- Težak, S. (1980/81): Otkloni od književnojezične norme u pjesničkom jeziku Tina Ujevića. *Croatica*, 11-12, 293-306.
- Težak, S. (1991): Riječ Tina Ujevića u nastavi hrvatskog jezika. *Suvremena metodika nastave hrvatskoga jezika*, 16, 2, 100-110.
- Tomičić, Z. (1991): Tin: grabancijaš dijak. *Ognjište*, 2, 3, 174-184.
- Tomić, N. (1980/81): Apsolutna žena u poeziji Tina Ujevića (osvrta na Kolajnu, Lelek sebra i Pjesničke proze). *Croatica*, 15-16, 307-321.
- Ujević, A. (1985): Sjećanja na Tina. Uz 30. obljetnicu Tinove smrti. *Imotska krajina (Imotski)*, 5.6.85, 11; 1.7.85, 8; 15.7.85, 9.
- Vončina, J. (1984): Ujević i Marulić. *Umjetnost riječi*, 28, 3, 237-246.
- Vučetić, R. (2001): Sjećanje na velikog Tina. *Hrvatska obzorja*, 9, 2, 285-294.
- Vujović, D. (1990): Tin Ujević – pisac gramatike jezika. *Ondje*, 22, 261, 7.
- Vuković, M. (1998): Dvije Tinove nepoznate pjesme. *Hrvatska obzorja*, 6, 3, 699-702.
- Vuković, M. (1998): Uglazbljeni Tin. *Hrvatska obzorja*, 6, 4, 1007-1010.
- Vuković, M. (2000): Tinovo ožilje hrvatske umjetnosti. U: *Pobratimstvo lica u svemiru (pjesnici T. Ujeviću)*. Hrvatsko kulturno društvo Napredak (Split), 199-205.
- Wierzbicki, J. (1991): Wielki Tin. *Most*, 1-2, 265-291.
- Zima, Z. (1996): *Poezija Tina Ujevića*. U: *Izabrane pjesme*. Matica hrvatska. Zagreb, 152-157.
- Žeželj, M. (1980/81): Tinov i Ivaniševićev „mnogi ja“. *Croatica*, 15-16, 323-333.